TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

TÜRK KÜLTÜRÜ

AYLIK DERGİSİ

321

SAYI 321 YIL XXVIII OCAK 1990

İlk Türk Matbaasının kurucusu

İBRAHİM MÜTEFERRİKA ÜZERİNE YENİ BİLGİLER

Rana TEMİR

Amerika'da İndiana Üniversitesinin 1973 senesinde yayınladığı "Advanced Turkish Reader" adlı Türkçe Metinler Kitabında İbrahim Müteferrika hakkında bir yazı gördüm. Bu yazı Prof. Dr. Niyazi Berkes'in Belleten mecmuasında 1962 yılında (cilt XXVI, 104, ss. 715–737'de) çıkan 23 sayfalık makalesinden kısaltılarak alınmış bir metindi. Bu yazıda bugüne kadar İbrahim Müteferrika hakkında hiç duymadığım bilgilere rastladım. Yazar 1962 senesinde kaleme aldığı makalesinde bu bilgilerin hâlâ ansiklopedilere geçmemiş olduğundan yakınıyordu. Ben de acaba şimdi Ansiklopedi ve okul kitaplarına bu bilgiler aktarılmış mı diye merak ettim ve neticede bu makalenin yazılışından itibaren tam 28 sene daha geçmiş olmasına rağmen Türkler ve Türklük için övünülecek ve İbrahim Müteferrika'nın hayatı, menşei ve eserleri hakkında şimdiye kadar bilinenlerden çok farklı olan bu bilgilerin bu eserlere hâlâ aktarılmamış olduğunu üzülerek öğrenmiş oldum.

Belleten'deki bu yazıda İbrahim Müteferrika hakkında bugüne kadar bilinenlerin oldukça yanlış olduğuna işaretle durum şöyle anlatılıyor:

"Bundan on yıl kadar önce bu *Risale-i İslâmiye* diye bellenen eseri okuduğum zaman bunun bir İslâmiyet müdafaası olmadığını, bu eserin Karácson'un iddiasına rağmen "Ulûm-ı diniye-i İslâmiye" ile bir ilgisi olmadığını gördüğüm zaman, Müteferrika'nın menşei ve hayatı hakkında resmîleşen bilgilerin de doğruluğundan şüphe etmeye başlamıştım. Zaten o tarihten iki yıl kadar önce İbrahim'in *Usûl al-Hikem fi Nizâm al-Ümem* adlı (hicrî 1144, miladî 1731'de basılmış) eserini okuduğum zaman İbrahim'in yalnız matbaacı olarak değil, bir fikir adamı olarak üzerinde durulması gereken bir sima olduğuna hükmetmiştim. Bu eserden, genel olarak, Avrupa'nın yeni askerî tâlim ve taktik usulleri hakkında bilgi veren bir kitap diye bahsedildiği halde, bu kitabı okuyunca onun bu cephesinden ziyade başka bir cephesinin Türk fikir tarihi için önemli olduğunu gördüm.

İbrahim Müteferrika bu eserde Türklerin Batılılara karşı gerilemelerinin sebeplerini araştırmak amacı ile Batı milletlerinin tarihlerini, askerî teşkilâtlarını, savaş usûllerini ve devlet şekillerini inceleyerek Türk devletinin yapısında meydana gelen çarpıklıkların ve sakatlıkların sebeplerini ve gereken ıslâhat çarelerini münakaşa ediyor.

İbrahim bunlardan sonra devlet idaresinde ilim ve özellikle coğrafya ilminin önemi üzerinde uzun uzadıya duruyor. Bu vesile ile Amerika'nın keşfinden, Avrupalıların diğer coğrafî keşiflerinden ve seyahatlerinden, İslâm dünyasını kuşatma halinde oluşlarından bahsederek Türklerin bu gelişmelerden habersiz kalmalarının zararlarını anlatıyor. İbrahim Müteferrika bu eserde ilk olarak "Nizâm-ı Cedit" tâbirini de kullanıyor.

Türkiyede de reform zaruretinin mutlak olduğunu gösterdikten sonra, Batı usullerini uygulayarak ilerleme yoluna girmiş devlete misâl olarak Rusyayı ve Petro'nun oradaki ıslâhatını gösteriyor ve Türkler de modernleşme yolunda yürümedikleri takdirde bunun ilerde ne kadar büyük tehlikeler yaratacağını haber veriyor. "Frenk"lerin Türklerin batı usullerini uygulayıp uygulayamıyacağını tartıştıklarını kaydettikten sonra, Türk milletinin buna kabiliyetli olduğunu, bu itibarla reform yoluna girildiği takdirde Türk devletinin daima yaşayacağına inandığını belirterek eserini bitiriyor" (Belleten XXVI, 1962, s. 717-718).

Bugün Türkiye'de çıkan Ansiklopedilere göre İbrahim Müteferrika'nın hayatı hakkında bilinenler aşağı yukarı şunlardır:

İbrahim Müteferrika, Macaristan'ın Koloszvár şehrinde 1674'te doğmuş, Kalvinist bir aileden olup Kalvinist rahip yetişmek üzere okumuştur. 1692-93 Tököly kıyamı esnasında Türkler'e esir düşen bu fakir genç sonra İstanbul'da köle olarak satılmıştır. Efendisi çok zalim olduğu için bu hayata dayanamayıp müslüman olmuş, İbrahim adını almış, Türkçeyi ve müslümanlığı öğrenmiş, yeni dinini müdafaa için "Risale-i İslâmiye" adlı bir eserle "Usûl al-Hikem fî Nizâm al-Ümem" adlı Avrupanın yeni askerî talim ve taktik usulleri hakkkında bilgi veren bir kitap yazmıştır.

İbrahim Müteferrika'nın hangi şartlar altında Türk ve müslüman olduğunu anlamak için onun önce memleketinin ve zamanının dinî durumu ve okuduğu papaz okulunun mahiyetini inceliyerek yazar şu neticeyi çıkarıyor:

İbrahim Müteferrika, Macaristan'ın Erdel bölgesindendir. Erdel'de de Macarca konuşulur, fakat farklı özellikler gösterir. Türkler Macaris-

tan'ı işgal ettikleri halde Erdel'in siyasî otonomisine dokunmamışlardır. Hattâ Habsburg idaresinden müstakil kalmalarına çalışmışlardır. Kanunî Sultan Süleyman'ın Janos Zsigismond'u Erdel kralı tayin edişinden itibaren 1.5 yüz yıl Erdel, iç işlerinde müstakil kalmıştır. Bu, Erdel'in Habsburglara karşı Türkleri tutmasına bağlıydı. Bu da Erdel'in dinî durumu bakımından önemli olmuştur. Erdel'de Katolik dini Habsburglular tarafından desteklenemediğinden Protestanlar burada serbestçe kilise kurabilmişler ve böylece din hürriyeti, tolerans, din ve devlet ayırımı Erdel'de çok önceden gerçekleşmiştir. Din ve devlet ayırımı ve din hürriyeti daha İngiltere'de bile görülmediği bir devirde, 16. asrın ortalarında Erdel'de Türkler sayesinde gerçekleşmiştir.

Ayrıca burada Lutheranizm ve Kalvinizm yayıldığı gibi Erdel'in dinî ve siyasî tarihi bakımından daha önemli olan ve halkın çoğunluğunu kazanan *Uniterianizm* akidesi de yerleşmiştir. Bu akidenin ana fikri; teslis aleyhtarlığı, Tanrının tek olduğu, İsa'nın tanrı değil insan olduğu, İsa'ya tapmanın kutsal kitaba aykırı düştüğü, teslis fikrinin İncil'de bulunmadığı, bu fikrin Katolik kilisesinin İncil'i tahrif etmesi neticesinde ortaya çıktığı gibi hususlardır. Böylece Uniterianizm; Katolik, Protestan ve Kalvinistlerin muhalefetini çekmiş ve baskıya uğramıştır.

Yazarın ifadesiyle Uniterianizm fikrinin asıl babası İspanyalı Michael Servetus' (1511–1553) tur. Batı ilim ve din tarihinin en önemli simalarından biri olan Servetus, Kalvin ile yaptığı bir tartışmadan sonra Engizisyon ve Kalvinistler tarafından takibata uğramış ve Cenevre'de Kalvinistler tarafından 1553'te muhakeme edilerek dinî fikirlerinden dolayı diri diri yakılmıştır.

Servetus'un dinî fikirlerini ifade eden 1531'de basılmış "Teslis hataları" ve 1553'te basılan "Hristiyanlığın eski haline iadesi" adlı Lâtince iki eseri vardır. İkincisi Engizisyon tarafından yasaklandığından, bugün sadece Paris, Viyana ve Edinburg'da 3 nüshası kalmıştır.

Bütün bunlara rağmen teslis aleyhtarlığı İtalya, Polonya, Erdel, Hollanda, İngiltere ve hattâ Amerika'da yayılmıştır.

Erdel'de Türk idaresi tarafından yaratılan din hürriyeti ve müsamaha rejimi sayesinde 16. y.y.'ın ikinci yarısında dinî tartışmalar bizde olduğu gibi din âlimleri arasında da yapılıyordu. Çok defa Türk Hükümdarları veya Türk hakimiyeti altındaki topraklarda Türk paşalarının reisliği ve hakemliği altında cereyan ediyordu.

Batı Avrupada aşırı dinî fikirleri olanlar buraya kaçıyorlardı. Bunların en meşhuru, Heidelberg'li ilâhiyatçı **Adam Neuser,** haretik fikir-

lerinden dolayı idam edilmek üzere iken Erdel'e kaçmış, oradan Türk topraklarına geçerek müslüman olmuştur.

1571'de Türk hakimiyetinin zayıflamasından sonra Uniterianizm'in aleyhine gelişmeler oldu. Bu devrin en önemli olayı Kalvinist ilâhiyatçı David Ferencz'in Uniterianizm'i kabul etmesidir. Papalığa anti Christ diyordu. "Anti Kristin Tanrı bilgisini nasıl tahrif ettiği" adlı eseri yüzünden Ulema onu Muhammedîlik fikrini kabul etmekle suçladı. 1579'da hapiste öldü.

1680'de Macaristan'da Türk hakimiyetinin tamamen sona ermesinden sonra Uniterianistlerin felâketli devri başladı. Katolik kilisesinin üstünlüğü ele aldığı Erdel'de Erdelliler ve bilhassa Uniterianistler Türk himayesi altında kalmayı özlüyorlardı. 1688'deki şiddetli baskı neticesi pek çok Uniterianist zorla Hristiyan edildi, edilmiyenlerin malları gaspedildi.

İbrahim Müteferrika'nın okuduğu okul Erdel'in dinî merkezi olan Koloszvár'da bulunan 2 protestan kolejinden en büyük ve en eski olanı idi ve Uniterianist kilisesine mensuptu, diğeri kalvinistti. 1689'da bu kollej Uniterianistlerin elinden alındı ve Uniterianistler din hürriyetini kaybetti. Bu yıllarda David'in eserlerinin okunması yasak edilmişti, fakat kolejin hoca ve öğrencileri arasında popülerdi. İbrahim Müteferrika'nın okulda iken gizlice okuduğu dinî eserlerin David'in eserleri olduğu muhakkaktır.

Risale-i İslâmiye diye bilinen eserin esas tezi, mukaddes kitabın tahrif edildiği tezidir. Ayrıca İbrahim'in okuduğu çok daha önemli eserin, Servetus'un *Christianismi Restitutio* olduğu şüphesizdir.

İbrahim, teslis fikrine karşı olduğuna göre Kalvinist olamaz. Çünkü Kalvinistler teslise karşı değildirler ve Servetus bu yüzden Kalvinistler tarafından yakılmıştır.

İbrahim Müteferrika hakkındaki bilgiler Macar katolik Rahip **Karâcson İmre** (1863–1917)'nin Türk-Macar Münasebetleri ve bilhassa Râkoczi Ferencz II (Habsburglularla savaşlarında yenilerek İngiltereye, oradan Fransa'ya daha sonra da Türkiye'ye gelerek önce İstanbul'da sonra Tekirdağ'da 17 yıl oturarak 1734'te ölmüş olan Macar Prensi) hakkında vesikalar toplayarak "Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası"nda yayınladığı makalesine dayanmaktadır ve Rahibin yegâne kaynağı İbrahim Müteferrika'yı tanıdığını iddia eden, Râkoczi Ferencz II'nin yanında çalışan asilzade De Saussere Szezârnak'tır.

Bu yüzden Szezârnak, olayları saklı tutmak veya iyice bilmediği şeyleri kendine göre hikâye etmekle nesiller sonra gelen yazarları yanılttığı gibi rahip Karâcson da bazı ilâvelerle hikâyeyi daha da tahrif ederek bildiğimiz şekle sokmuştur.

Yukarıda sıralanan açıklamalardan anlaşılıyor ki, İbrahim'in okuduğu okul kavinist değil Uniterian okulu idi. Ayrıca İbrahim, hristiyanlar tarafından yasaklanan kitapları gizlice okuduktan ve kendi tâbiriyle hidâyete erdikten sonra Uniterian eserlerden teslis fikrinin bâtıl olduğuna ve papalığın dini tahrif ettiğine inanmıştır. İncil'in aslında, gerçek dinin başka bir peygamber tarafından getirileceğine dair ipuçları elde ettikten sonra çıkıp dinî tartışmalara da katılmıştır. İbrahim Müteferrika bunları, herkesin "Risâle-i İslâmiye" diye bildiği eserinde anlatıyor.

Neticede İbrahim Müteferrika kendi isteği ile Türklere iltica etmiş, bir kölelik hayatı yaşamadığı gibi İslâmiyeti de zorlanarak ve dövülerek değil içinden gelerek kabul etmiştir. Zaten o çoktan kendisini hidayete ermiş sayıyordu.

O halde İbrahim Müteferrika'nın zorla müslüman olmasının Rahib' in yakıştırmasından başka bir şey olmadığı ortaya çıkıyor. Aynı şekilde esirlik ve köleliğini de hiç bir eserinde zikretmediğine ve hiç bir belge de bulunmadığına göre Uniterian bir Erdelli'nin Türklere karşı harbetmesi, esir düşmesi ve köle olması gibi hikâyelerin de yine Rahib'in yakıştırmasından ibaret olduğu anlaşılıyor.

Ayrıca şimdiye kadar zannedildiği gibi o sadece bir Matbaacı değil aynı zamanda gerilemekte olan Osmanlı Devletinin kuvvetlenmesi için gerekli çareleri göstermiş, devrinin ileri görüşlü bir fikir adamı idi.

İbrahim Mütteferrika hakkında şimdiye kadar klâsik bir şekilde tekrarlanan, fakat bir çok noktaları hatalı olduğu anlaşılan bilgilerin, yabancı literatürde çoktan yerini almış olan düzeltmelerle, ansiklopedi ve okul kitaplarında yeniden işlenmesi gerekmektedir.